

НАУКОВІ РОЗДУМИ У РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ ТЕОРІЇ ВЛАСНОСТІ

Стаття присвячена проблемі обґрунтування правової теорії власності, що може слугувати теоретичною основою для розуміння та визначення сутності власності як базової правової категорії у питаннях, які стосуються правовідносин власності, механізмів їх правового регулювання, інституту права власності. В основу покладено аналіз підходів та основних положень ряду теорій власності. Природно-правові теорії ґрунтуються на концепціях заволодіння, легального санкціонування природного стану, затраченої праці, суспільного договору, умов існування вільної особистості. Законодавчі теорії охоплюють класичну цивілістичну теорію «тріади прав власності», ліберальні та неоліберальні (економічні) теорії, соціалістичну теорію власності. Аналізуються переваги теорії соціальної функції власності. Досліджується зміст поняття «власність», зокрема через аналіз критерію «присвоєння», в тому числі у співставленні правових категорій «можливе» та «дійсне».

Ключові слова: теорія власності, власність, право власності, присвоєння.

Клименко О. М. Научные размышления в развитие правовой теории собственности.

Статья посвящена проблеме обоснования правовой теории собственности, которая может служить теоретической основой для понимания и определения сущности собственности как базовой правовой категории в вопросах, касающихся правоотношений собственности, механизмов их правового регулирования, института права собственности. В основу положен анализ подходов и основных положений ряда теорий собственности. Естественно-правовые теории основываются на концепциях завладения, легального санкционирования естественного состояния, затраченного труда, общественного договора, условий существования свободной личности. Законодательные теории охватывают классическую цивилистическую теорию «триады прав собственности», либеральные и неоліберальные (экономические) теории, социалистическую теорию собственности. Анализируются преимущества теории социальной функции собственности. Исследуется содержание понятия «собственность», в частности через анализ критерия «присвоение», в том числе в сопоставлении правовых категорий «возможное» и «действительное».

Ключевые слова: теория собственности, собственность, право собственности, присвоение.

Klymenko O. M. Scientific Thoughts for the Development of the Legal Theory of Property.

The article addresses the problem of rationale of the legal theory of ownership which can serve as a theoretical basis for the understanding and defining the essence of ownership as the fundamental legal category in matters concerning ownership legal relations, mechanisms of their legal regulation as well as the institute of ownership. It is based on the analysis of approaches and the main provisions of various ownership theories. Natural law theories are based on the concepts of appropriation, state of nature's legal authorization, consumed labour, social contract, existence conditions of free personality. Legislative theories cover classical civil law theory of the «property rights triad», liberal and neoliberal (economic) theories, socialist theory of property. The advantages of the ownership social function theory are analyzed. The content of the concept of «ownership», in particular through the analysis of the «appropriation» criterion, including a comparison of the legal categories of «possible» and «real», is also studied.

Keywords: theory of ownership, property, ownership, appropriation.

У правовій науці для розуміння права власності, його сутності та змісту почасти розглядаються різні теорії власності, котрі дають можливість тлумачити це явище з різних точок зору: історично-цивілізаційного процесу розвитку суспільства, економічно-соціальних і державно-правових принципів його організації, етичних і духовних чинників формування особистості тощо. Аналіз цих теорій з позицій сучасного розуміння права власності дає підстави виокремити теорії, що забезпечують наукове розуміння правового явища власності в системі державно-організованих суспільних правових зв'язків, та теоретико-філософські погляди, які збагачують суспільне уявлення про власність, розкриваючи різнобічні сторони, аспекти цього явища. До останніх слід віднести, зокрема, теологічну та психологічну теорії [1]. Предметом дослідження цієї роботи є теорії, що слугують у розвиток сучасного інституту права власності.

У вітчизняній юридичній науці цим питанням присвячувалося небагато уваги. Характеризуючи стан наукової розробки цієї теми, слід зазначити, що деякі її теоретичні аспекти одержали висвітлення в загальних дослідженнях з права власності в роботах таких знаних цивілістів, як Д. В. Боброва, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. М. Коссака, В. В. Луць, Р. А. Майданик, І. В. Спасібо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Я. М. Шевченко та ін. Серед учених у галузі господарського права доцільно, зокрема, назвати В. К. Мамутова, О. А. Беяневич, Р. А. Джабраїлова, В. А. Устименка. Окремі теоретичні розвідки проводили Л. М. Мандрика, М. Домашенко [2].

Утім більшою мірою ця проблематика представлена в роботах у галузі економічної теорії. Однак для комплексного дослідження системи правовідносин власності, їх правового регулювання та наукового обґрунтування інституту права власності доцільним вбачається сформулювати теоретичну основу щодо розуміння, визначення сутності власності як базової правової категорії таких досліджень у галузі юридичних наук. Тож пропонуємо дослідити ті теорії, що, на наш погляд, можуть слугувати для таких цілей.

В аспекті природно-правових теорій власність обґрунтовується природними потребами людини в задоволенні її життєвих потреб і розглядається як особисте, первинне і природне, священне і недоторканне право. Теорія оволодіння власністю ґрунтується на визнанні підставою для набуття права власності первинного фактичного оволодіння нічийним майном, зокрема, для цілей встановлення землеволодіння (представником цієї теорії був відомий нідерландський правознавець Г. Гроцій). Згідно з теорією затраченої праці набуття власності пов'язується з результатом затраченої власником праці (Д. Локк). Ці теорії мають певний зв'язок із вищеназаним природно-правовим обґрунтуванням [3, с. 8–9].

На думку О. С. Юффе, до кінця XIX ст. цивілістичне тлумачення природи приватної власності цілком спиралося або безпосередньо на вчення про природне її походження, або на такі, що примикають до цього вчення, концепції, як-от: заволодіння (Фульє), праці (Тьєр), легального санкціонування природного стану (Бентам), невід'ємного елемента суспільного договору (Пуффендорф), умови існування вільної особистості (Фіхте) та інші [4].

Окремою групою визначають законодавчі теорії власності, за якими власність (зокрема, приватну) тлумачать як результат здійснення правопорядку, права власності вважаються такими, що їх можна розробляти та змінювати, тобто власність розглядається як правова інституція. До цієї групи належить класична цивілістична теорія «тріади прав власності» (розвинута римськими юристами; впроваджена в російську цивілістику В. Г. Кукольніком і розвинута М. М. Сперанським), згідно з якою власність розглядають у системі правомочностей власника щодо володіння, користування і розпорядження власністю [5, с. 80–81, 85; 6, с. 117–118].

До законодавчих теорій відносять ліберальні теорії власності, які і донині вважають основоположними для ринкової економіки. У ліберальних теоріях власності приватна власність розглядається як засіб досягнення успіху та саморозкриття особистості. У рамках цих теорій зазвичай проголошується гасло «Власність і свобода». Ліберальні теорії власності увійшли у класичні школи політичної економії XVIII–XIX ст.ст. (А. Сміт, Л. Роббінс, Л. Мізес, Ф. Хайєк). Після Другої світової війни вони були запозичені неоліберальною економічною теорією (В. Ойкен, Л. Ерхард), у рамках якої знайшли своє подальше удосконалення, зокрема у визначенні зв'язку між власністю й відповідальністю. Так, обґрунтовується, що на основі принципу повної відповідальності власника за наслідки економічних рішень повинна встановлюватися відповідальність за його поведінку, виважену з урахуванням ризиків в інтересах загального соціально-економічного прогресу. До групи законодавчих теорій відносять також соціалістичну теорію власності, що виходить з поведінки людей, орієнтованої на солідарність і загальне благо. На відміну від ліберальної позиції щодо мотивації власності до задоволення суто власницьких інтересів соціалістична теорія виходить із марксистської ідеї про колективістську мотивацію суспільної власності до солідарності та співробітництва соціуму [3, с. 9–12].

Із відходом від соціалістично-солідаристських ідеологічних цінностей в Україні та інших країнах колишнього СРСР на хвилі відродження інституту приватної власності й активного процесу роздержавлення всіх сфер суспільного життя, у тому числі й національної економіки, фактично відбувається перерозподіл суспільно накопичених матеріальних благ і продукується протекціонізм приватної власності, що вимагає відповідного теоретичного обґрунтування «індивідуалістичного привласнення» [7, с. 20]. На цьому ґрунті висувуються концепції щодо взаємозв'язку власності та влади [8].

Водночас у західній теорії на ґрунті неоліберальних поглядів набуває широкого поширення

ідея соціальної функції власності, за якою визнається правомірність обмеження державою права приватної власності в публічних інтересах [9, с. 113]. Представники цієї теорії (О. Конт, Л. Дюгі) вважали, що суб'єкти права власності зобов'язані підкорятися соціальним нормам, виконувати покладені на них соціальні функції [10, с. 32]. Теорія соціальної функції власності, відзначав М. І. Кулагін, мабуть, як ніяка інша, була з ентузіазмом сприйнята західним законодавцем [10, с. 32].

Дослідження теорій власності дає можливість простежити генезу філософської та наукової думки про суть власності, її значення для розвитку суспільства в тих чи інших історичних умовах. Кожна з теорій визначає характерні ознаки власності, що можуть слугувати певними критеріями для наукового аналізу та пізнання даного правового явища. Разом з цим зауважимо, що власність, як і будь-яке інше явище, втілює в собі незліченну множинність властивостей, що знаходять свій прояв в ознаках, а тому виявлена у рамках дослідження наведених теорій сукупність ознак власності не є повною, проте, як гадаємо, включає найбільш сутнісні з них.

Водночас підтримуємо думку, що теорії власності здійснюють вплив на концепції правового регулювання відносин власності, у тому числі конституційного [8, с. 124–131] та цивільного. Теоретичним обґрунтуванням оптимальної моделі сучасних відносин власності, на наш погляд, відповідають підходи соціальної концепції власності, що виходять із пріоритету загальносоціальних інтересів у структурі відносин власності та економічного правопорядку, який ґрунтується на засадах визнання, з одного боку, переваг та ефективності приватної власності для організації ринкової економіки, а з другого – необхідного державного управління з метою забезпечення її функцій для загального соціально-економічного прогресу. Закріплення в текстах сучасних конституцій параметрів такої моделі відносин власності свідчить про загальне сприйняття ідей соціальної концепції власності.

Термін «власність» нерідко використовують у різноманітних значеннях, зокрема: 1) як історичну категорію, що визначає суспільну форму присвоєння матеріальних благ; 2) як синонім, еквівалент понять «майно» чи «речі» в контексті, приміром, передачі або набуття власності; 3) для визначення суто економічного явища (відповідних економічних відносин з приводу розподілу матеріальних благ); 4) ототожнюють із суто юридичною категорією – правом власності; 5) як правовий інститут – сукупність юридичних норм, спрямованих на регулювання економічних відносин власності. У конституційному праві власність подекуди характеризують як надзвичайно широке поняття, що, зокрема, включає: засоби виробництва; кошти; акції; інформацію, що необхідна людям; інтелект, що виробляє ідеї; просто фізичну здатність до праці [11, с. 86]. Слушним є зауваження, що в результаті цієї плутанини складаються помилкові уявлення та стереотипи про власність. Для цілей же правового аналізу відносин власності розглядають як відносини з фактичного присвоєння конкретного майна, що становлять предмет правового регулювання [12, с. 123].

На цей аспект правового змісту відносин власності звернув увагу Д. Н. Сафіуллін, зазначивши, що економічно, політично і соціально гарантована можливість присвоєння становить основу економіко-правової моделі власності [13, с. 40, 41]. При цьому вчений вказував на закономірність існування економіко-правових зв'язків між приватною власністю і забезпеченням загальносуспільних потреб та інтересів.

В юридичній науці визначення поняття «власність» через зіставлення його тією чи іншою мірою з правовою категорією присвоєння є досить поширеним [14, с. 14–21; 15, с. 14; 16, с. 59–61; 9, с. 107–109]. Зауважимо, що більшість представників радянської юридичної науки [4, с. 335, 337; 10, с. 97] спиралися на марксистські позиції щодо розуміння присвоєння як суто економічного явища [17, с. 713]. Наразі цієї позиції дотримуються й деякі вітчизняні вчені [18, с. 263–265].

За детального вивчення й узагальнення різних підходів і визначень убачається, що елемент присвоєння дійсно відіграє ключове значення у визначенні сутності власності. Більше того, узагальнення наукових поглядів на цю категорію дає підстави вважати, що критерій присвоєння за різного ставлення до нього розглядається наукою фактично як єдиний, по суті, набуває змісту вихідного, концептуального початку для наукового пізнання власності як самостійного правового явища.

З погляду суб'єктивного права власність у такому змісті відображає переважно природу суб'єктивного ставлення особи та суспільства щодо належності конкретного матеріального блага. У сенсі об'єктивного права таке суб'єктивне ставлення юридизується у відповідних формах суспільних відносин щодо власності. У структурі економічних відносин таке ставлення проявляється на кінцевій, результативній стадії – у процесі перерозподілу продукту. Очевидно, що

такий ракурс дає можливість виявити сутність власності лише через природу індивідуалістичних якостей індивідуума. З цього приводу С. С. Алексєєв зазначає, що відповідно до такої характеристики людина розглядається, головним чином, як відчужена істота, «беруча», «захоплююча» будь-що з навколишнього світу, або, ще гірше, певною мірою виправдовується погляд на власність, як на все те, що вже «захоплено», а в дійсності так чи інакше просто взято і присвоєно [19, с. 20]. Такий підхід до розуміння присвоєння, на наш погляд, умовно можна визначити як концепцію «індивідуалістичного привласнення».

Категорія присвоєння отримала свою інтерпретацію фахівцями з конституційного права через тлумачення означення «своєю», використаного у ст. 41 Конституції України щодо визначення права кожного володіти, користуватися, розпоряджатися своєю власністю. Відзначають його значення як терміна, який вказує на те, що йдеться насамперед про приватну власність [11, с. 194].

Виходячи з наукової позиції, що жодне явище наукового порядку не є одновимірним, вважаємо, що критерій присвоєння доречно розглянути, виокремивши його юридичні характеристики, з метою виявлення функціональних властивостей для цілей правового моделювання та вибору таких правових форм, що можуть послугувати цілям об'єктивного права.

У такому ракурсі критерій «присвоєння», на наш погляд, може розглядатися з погляду оцінки таких його функціональних властивостей:

- як ціль, що виявляється в оцінці індивідуальної мотивації й суб'єктивного ставлення особи до присвоєння певних матеріальних благ (насамперед притаманне для концепції «індивідуалістичного привласнення»);
- як факт, що слугує для оцінки виникнення (зміни, припинення) певних речово-правових зв'язків, які виникають в особи стосовно певного об'єкта власності;
- як юридико-кваліфікаційна ознака належності речі особі, що забезпечує персоніфікацію суб'єкта суспільних відносин власності.

Наведені властивості вказують на певні юридичні ознаки власності, теоретичне узагальнення яких дає підстави говорити про те, що це поняття опосередковує прямий правовий зв'язок суб'єкта з конкретним предметом матеріального світу. Такий правовий зв'язок виражається у суб'єктивних правах та обов'язках особи стосовно об'єкта власності.

За ст. 179 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) предметом матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки, є річ. Предмет навколишнього світу, матеріальне чи нематеріальне благо, з приводу якого (стосовно якого) склалося правовідношення, є об'єктом правовідношення [19, с. 72]. Водночас особливим об'єктом згідно зі ст. 190 цього Кодексу є майно, яким вважаються окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (які визнаються речовими). Тож власність має речово-правову матеріалізацію, оскільки стосується речей або речових прав (як об'єктів власності), однак власність не є цими об'єктами і не отожднюється з ними. Її речово-правова природа виявляється в характері правових зв'язків – речових правах та обов'язках.

За аналізом наведених ознак, на нашу думку, власність є унікальним з правового погляду явищем, котре являє собою систему суспільних відносин з приводу правових можливостей існування та реалізації речових прав на об'єкти матеріального світу, що за суспільними уявленнями становлять певну соціальну цінність, блага. У форматі теоретичної концепції взаємозв'язків категорій можливого і дійсного з категоріями структури та елементів це правове явище, на наш погляд, як ніяке інше дає можливість для глибокого розкриття та виявлення процесу переходу можливого у дійсне.

Особливий аспект цієї проблеми в рамках правової науки відзначила Р. О. Халфіна, оскільки категорії можливого і дійсного мають першорядне значення для розкриття механізму дії права на суспільні відносини, його соціальної ефективності [20, с. 204–205]. У системі досліджуваних суспільних відносин власності чітко окреслюється наявність об'єктивних передумов – законодавчо передбачених правових можливостей кожного суб'єкта виступити в ролі власника щодо певного майна (об'єкта власності), що можуть мати особливості залежно від соціальної цінності останнього.

Таким чином, абстрактні можливості через їх об'єктивацію в нормах права трансформуються у реальні правові можливості. Останні ж виступають умовою та забезпеченням для реалізації суб'єктивного права на власність. Тож, як бачимо, теоретико-правовий аналіз правовідношення з приводу власності в аспекті переходу від можливого до дійсного виявляє характерну його структуру, склад і форму, специфіка якого проявляється в тому, що при

збереженні традиційної структури його стрижневим, юридично значущим елементом виступає об'єкт. Таку систему суспільних відносин можна визначити як самостійний правовий інститут.

Список використаних джерел:

1. Мандрика Л. М. Теорія права власності [Електронний ресурс] / Л. М. Мандрика. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_2/PB-2/PB-2_17.pdf.
2. Домашенко М. Про теоретичні погляди на власність / М. Домашенко // Право України. – 2010. – № 12. – С. 32–39.
3. Клапгам Р. Власність і ринкова економіка / Р. Клапгам ; І. Невмержицький [пер.з нім.]. – К. : Заповіт, 1996. – 48 с.
4. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. – М. : Статут, 2000. – 777 с.
5. Самійленко В. М. Історичні аспекти дослідження інституту права власності / В. М. Самійленко // Методологічні проблеми приватного права: Зб. наук. праць ; АПРН України, Інст-т приват. пр. і підп. – К. : «Манускрипт», 1996. – 179 с. – С. 79–90.
6. Трофименко А. В. К вопросу о соотношении общетеоретической модели субъективного права и цивилистической модели права собственности / А. В. Трофименко // Государство и право. – 2003. – № 2. – С. 114–118.
7. Алексеев С. С. Право собственности. Проблемы теории / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 240 с.
8. Андреева Г. Н. О влиянии теорий собственности на ее конституционное регулирование / Г. Н. Андреева // Журнал российского права. – 2008. – № 10. – С. 124–131.
9. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование) / В. Е. Рубаник. – Х. : Консум, 2004. – 520 с.
10. Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву / М. И. Кулагин ; [науч. ред. Ем В. С.] – [2-е изд., испр.]. – М. : Статут, 2004. – 363 с.
11. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
12. Фоков А. П. К вопросу о собственности в гражданском праве: проблемы теории и практики / А. П. Фоков // Государство и право. – 2003. – № 10. – С. 123–124.
13. Сафиуллин Д. Н. Тезисы к разделу «Общее понятие собственности и права собственности на современном этапе» / Д. Н. Сафиуллин // Право собственности в СССР: Круглый стол изд-ва «Юридическая литература» [Ред. и сост. Э. А. Чиркин]; отв. ред. Ю. К. Толстой, В. Ф. Яковлев. – М. : Юрид. лит-ра, 1989. – С. 38–45.
14. Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права / С. Н. Братусь. – М. : Госюриздат, 1963. – 197 с.
15. Зенин И. А. Гражданское и торговое право капиталистических стран: Учебное пособие / И. А. Зенин. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 192 с.
16. Нерсесянц В. С. Наш путь к праву: От социализма к цивилизму / В. С. Нерсесянц. – М. : Российское право, 1992. – 352 с.
17. Разлацкий А. Б. Природа собственности: схема исследования / А. Б. Разлацкий. – М., 1989. – С. 3
18. Маркс К. Введение (Из экономических рукописей 1857-1858 годов) / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения: 2-е изд. В 50 т. – М. : Гос. изд-во полит. лит-ры. Т. 12. – 1998. – 879 с.
19. Пушкин А. А. Гражданское право Украины: В 2-х частях. Ч. I / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др.; под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел; «Основа», 1996. – 440 с.
20. Алексеев С. С. Право: азбука - теория - философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : «Статут», 1999. – 712 с.
21. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит-ра, 1974. – 346 с.

** Клименко Оксана Михайлівна – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідувачий відділом проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України.*

